В. С. Степанков

БОРОТЬБА УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ ПРОТИ ЕКСПАНСІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1672 — 1676 РР.

У статті робиться спроба переосмислити суть подій на Правобережній Україні, що відбувались у 70-х роках XVII ст. Зокрема, по-новому висвітлюється діяльність гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Визначається роль Андрусівського перемир'я в розвитку міжнародних відносин у Східній Європі.

Характер відносин між Україною і Польщею протягом другої половини 50-х — початку 70-х років XVII ст. відзначався в основному елементами конфронтації та напруженості. Нові мотиви з'явилися у них після нападу в 1672 р. Порти на Річ Посполиту. Народні маси Правобережної України та західноукраїнських земель не підтримали протурецької політики гетьмана П. Дорошенка і значна їх частина виступила проти східних загарбників. У такій ситуації з'явилась можливість спільної боротьби козацьких і польських військ з ворогом, що значною мірою було реалізовано у 1672 — 1676 рр., коли Османська імперія вела активні наступальні операції проти Речі Посполитої і воєнні дії відбувалися виключно на території України.

Даний аспект українсько-польських відносин, як і весь комплекс питань з історії внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду П. Дорошенка, політики Росії, Польщі, Порти та Кримського ханства щодо України, не знайшов належного висвітлення ні у вітчизняній, ні у польській історіографії. Краще вивчено відносини Росії з Польщею, Польщі з Туреччиною і Кримським ханством; боротьбу запорозького козацтва проти турецько-татарської агресії. Враховуючи незадовільний стан наукової розробки проблеми, у даній статті робиться спроба з'ясувати лише основні аспекти боротьби народних мас Правобережної України, західноукраїнських земель і польських військ проти експансії Османської імперії у контексті взаємовідносин урядових кіл Речі Посполитої, Росії і гетьманської адміністрації, очолюваної П. Дорошенком. Принагідно зауважимо, що ряд розглядуваних питань потребує подальшого вивчення, а окремі висловлені міркування носять дискусійний характер.

Складність українсько-польських відносин, як і взаємовідносин Речі Посполитої, Росії та Османської імперії, неможливо зрозуміти, не з'ясувавши зміст і наслідки укладеного в січні 1667 р. між Росією і Польщею Андрусівського договору, який отримав суперечливу оцінку в історіографії [1]. Договір передбачав встановлення на 13 з половиною років перемир'я, закріплення за Росією території Смоленщини, Сіверщини, Лівобережної України на два роки Києва, а за Польщею — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав [2]. Таким чином, договір

відображав вимушений компроміс сторін, який засвідчував рівновагу сил, що склалася між ними у Східній Європі. Сумнівними виглядають його оцінки як перемоги російської дипломатії і поразки польської [3]. Важко погодитися і з твердженням, що підписання перемир'я ознаменувало зміну співвідношення сил у Східній Європі на користь Росії, припинення експансії Польщі на Схід і початок російської експансії на Захід [4]. Вважаємо, що надзвичайно складний і суперечливий процес зміни співвідношення сил розпочався не в 1667 р., а раніше — внаслідок Визвольної війни українського народу та входження України до складу Росії — і чітко визначився лише у першій чверті XVIII ст.

Відзначимо, що підписання перемир'я передбачало спільність дій обох держав проти можливої турецько-татарської агресії і мало вирішальне значення для укладання в кінці 1667 р. у Москві союзного договору, спрямованого на стримання експансії Порти, загроза якої почала зростати з середини 60-х років. Побоюючись союзу Речі Посполитої і Росії, турецький уряд вкрай негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з цими державами. Таким чином, Андрусівське перемир'я спричинилося до загострення відносин і воєнного зіткнення Росії і Польщі з Османською імперією, хоча й передбачало можливість вирішення спірних проблем шляхом переговорів [5].

Аналіз змісту Андрусівського договору свідчить, що компроміс Росії і Речі Посполитої в основному був досягнутий за рахунок поділу між ними українських земель. У значній мірі цьому сприяла позиція на переговорах керівника російської делегації О. Л. Ордіна-Нащокіна. Продовжуючи вбачати у Швеції активного ворога, перебільшуючи потенціальні сили Польщі та її можливості зближення з Кримським ханством, він, добиваючись миру з останньою, виявляв готовність повернути їй українські землі [6]. Уступивши Речі Посполитій Правобережну Україну і визнавши її право на сумісне з Росією володіння Запорожжям, російський уряд порушив рішення Переяславської ради 1654 р. про входження України до Росії. Тепер фактично Україна виявилася поділеною на чотири частини: Лівобережну Україну, Запорожжя, західноукраїнські землі і північні райони Правобережної України, що перебували під польсько-шляхетським гнітом, південну частину Правобережжя, де функціонувала гетьмансько-старшинська державність, очолювана П. Дорошенком.

Розподіл України між двома феодальними монархіями Східної Європи мав трагічні наслідки для українського народу. Обстановка, що склалася після укладання перемир'я, породила непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у гетьмансько-старшинській державі, яка згідно з «Березневими статтями» Б. Хмельницького мала користуватися широкою автономією у складі Росії. Було завдано важкого удару економічному розвитку українських земель, розірвано традиційні торгово-економічні зв'язки, що утруднювало

складання єдиного українського ринку. Це справило також гальмівний вплив на розвиток етносоціальних процесів на Україні.

Андрусівський договір викликав значне невдоволення народних мас України і посилив серед козацької старшини протурецькі настрої [7]. Їх поділяв П. Дорошенко, який, ставши 1665 р. гетьманом Правобережної України, розпочав боротьбу за об'єднання українських земель у межах гетьмансько-старшинської державності і не виключав при цьому можливості її перебування в складі Росії. Не зупиняючись на характеристиці його діяльності (це тема спеціального дослідження), відзначимо безпідставність обвинувачень гетьмана у зраді українського народу [8]. Його трагедія як державного діяча полягала, на нашу думку, не в тому, що гетьман добивався досягнення ворожої інтересам народних мас мети (вони гаряче підтримували його заходи, спрямовані на об'єднання українських земель), а в тому, що розчленована й зруйнована довготривалою війною Україна не мала достатніх сил для її реалізації. У пошуках союзників зовні Дорошенко потрапляв в усе більшу залежність від Порти й у кінцевому підсумку пішов на прийняття її протекторату, який не лише не допоміг розв'язати поставлене завдання, а й призвів до ще більшого спустошення Правобережної України та західноукраїнських земель.

Відносини гетьманського уряду П. Дорошенка з Річчю Посполитою характеризувалися особливою складністю. Добившись влітку 1668 р. проголошення себе гетьманом всієї України, він в кінці року пішов на зближення з Росією, підтвердив готовність присягнути їй при умові, якщо цар візьме під своє крило «жителей обе стороны Днепра», бо султан і хан їх не захищатимуть, а в польського короля «николи они не будут» [9]. Але російський уряд йому в цьому відмовив, і скликана в березні 1669 р. старшинська рада після гарячих дискусій позитивно вирішила питання про прийняття Україною підданства Туреччини [10]. Погіршення відносин з Росією штовхнуло уряд Польщі на переговори з П. Дорошенком, які пожвавилися з кінця 1669 р. Коронний гетьман Я. Собеський, вважаючи для Речі Посполитої за краще порозумітися з українським гетьманом, схилявся до думки про доцільність значних поступок козакам [11]. Обидві сторони вирішили провести переговори в Острозі. П. Дорошенко висунув програму, що передбачала і розширення козацької території за рахунок Волині, Поділля й частини Полісся; ліквідацію унії; підтвердження прав і вольностей козацтва; відкриття академії, шкіл і друкарень; заборону коронним військам перебувати на козацькій території тощо [12]. Як зауважував підканцлер А. Ольшевський, козаки не бажали задовольнятися існуючим становищем, а прагнули бути незалежними, вимагаючи від Польщі утвердження «Русі» як окремої і самостійної провінції [13]. За відмови Росії прийняти до свого складу Правобережну Україну, напружених відносин П. Дорошенка з Портою і Кримом згода польського уряду на існування в складі Речі Посполитої автономної української держави здавалося б давала в квітні — червні 1670 р. реальну можливість порозуміння з гетьманом.

Однак цього не трапилося, бо польський уряд відхилив його умови і зробив ставку на уманського полковника М. Ханенка.

Невдача у переговорах з Річчю Посполитою підштовхнула П. Дорошенка і старшину до прийняття, очевидно, в листопаді 1670 р. протекторату Порти і принесення їй присяги [14]. Цей крок гетьмана сприяв зміні співвідношення сил у даному регіоні, давав турецькому уряду нагоду використовувати розвиток подій на Правобережній Україні в своїх інтересах. Уряд Речі Посполитої виявився неспроможним реально оцінити нову ситуацію і своїми діями вів до її загострення. Так було знову зірвано переговори з П. Дорошенком, які відновилися у першій половині 1671 р., а в серпні польська армія під керівництвом Я. Собеського розпочала наступ. Незважаючи на опір козаків і міщан Брацлава, Кальника, Вінниці й інших міст, до кінця жовтня вона захопила всю Брацлавщину. Її успіху у певній мірі сприяла підтримка з боку М. Ханенка, М. Зеленського та інших представників старшини й козацтва [15].

Турецький уряд вирішив використати воєнні дії на Правобережній Україні як привід до наступу на Річ Посполиту. На другу половину квітня було призначено збір війська в районі Андріанополя. Хан отримав наказ готуватися до походу. Польський посол Ф. Висоцький, який у травні повернувся із Стамбула, привіз звістку, що, коли Польща не відмовиться від України, це призведе до війни з Портою. В кінці травня султан Магомет IV на чолі величезної армії вирушив у напрямі Хотина [16].

У такій складній обстановці в кінці 1671 р. у Москві почалися переговори між послами Росії і Польщі. Вони завершилися в кінці березня 1672 р. укладенням другого Московського договору, який скасовував статтю Московського договору 1667 р. про спільні дії проти козаків Правобережної України. У випадку нападу турків і татар на Польщу російський уряд погоджувався надати їй допомогу силами козаків і калмиків. Таким чином, як слушно зауважував Г. О. Санін, ні Росія, ні Польща не досягли «вирішення основного питання — боротьби з Туреччиною» [17].

Джерела свідчать, що польський уряд не усвідомлював масштабів небезпеки, яка загрожувала країні. Лише Я. Собеський бив тривогу, намагався зміцнити її обороноздатність, але більшість його пропозицій не знаходила підтримки. Так, враховуючи успішні наслідки спільної боротьби козаків і польських військ проти турецької армії в 1621 р., він радив королю вступити в союз з П. Дорошенком, дозволивши йому «все, чого він хоче» [18]. Але уряд відхилив цю пропозицію. Не вдалося коронному гетьману домогтися і збільшення коронного війська, чисельність якого в кінці 1671 р. становила близько 16 — 17 тис. жовнірів, зміцнити кам'янецьку залогу 2 тис. запорожців, яких він вважав «найліпшими для оборони» [19]. Запізно (в середині липня) підляшському каштеляну К. Лужецькому було наказано зібрати в Кам'янці жовнірів із залог, розташованих у містах Брацлавщини, за

винятком Брацлава та Могильова, бо на початку липня шляхетські полки і козаки М. Ханенка були розгромлені П. Дорошенком [20].

Звертає на себе увагу безпорадність осіб, відповідальних за обороноздатність Кам'янця-Подільського, — подільського генерала М. Потоцького та кам'янецького єпископа В. Лянцкоронського, які зі значним запізненням почали ремонт міських укріплень. Відгукуючись на їх прохання, коронний гетьман негайно відправив туди наявну піхоту — близько 1 тис. жовнірів. Він також дав розпорядження вирушити до міста хорунжому К. Прусіновському, який, однак, за невідомих причин не подався з Гусятина до Кам'янця, а відступив до Теребовлі. Всього ж на початку серпня місто мало для захисту близько 1,4 тис. жовнірів і шляхтичів посполитого рушення Подільського воєводства, а також, за одними даними, 500, за іншими — 1,5 — 2 тис. озброєних міщан і селян його околиць [21].

23 липня турецьке військо стало обозом недалеко від Хотина. Яничари Кючюк Мухамед-паші зайняли залишений жовнірами Жванецький замок і взяли під контроль лівий берег Дністра. Через кілька днів сюди переправилися на човнах підрозділи Халіль-паші та Мюрад-паші. Турецьке військо почало зосереджуватися на рудських і ходорівських полях. Після завершення будівництва мосту 2 серпня переправилися основні сили яничар, а наступного дня через міст перейшов султан, який послав під Кам'янець на розвідку Каплан-пашу. Очевидно, 4 серпня туди були направлені підрозділи для проведення облогових робіт. Цього ж дня султан прийняв хана, а 5 серпня — П. Дорошенка, який отримав від нього гетьманську булаву. 6 серпня Магомет IV з обозом зупинився під стінами Кам'янця. Чисельність турецько-татарської армії, за даними джерел, становила близько 280 тис. осіб. На нашу думку, вона значно завищена. Ймовірніше, її кількість разом з козаками П. Дорошенка сягала 160 — 180 тис. осіб [22].

Готуючись до штурму Нового замку, яничари і сипахи спорудили шанці, копали глибокі й широкі окопи. З 8 по 11 серпня турецька артилерія постійно обстрілювала замок і місто. Кожного дня на захисників Нового замку обрушувалися сотні ядер і гранат. У них відчувалася гостра нестача гармашів — на 6 гармат припадав 1 гармаш. 12 серпня пішли на штурм відбірні підрозділи яничар, так звані серден-гештілер ("шаленці"). Наступного дня їм разом з румелійськими ротами вдалося наблизитися до стін замку, під які вони почали робити підкопи. 14 серпня розпочався генеральний штурм. Становище захисників Нового замку ставало все критичнішим. У ніч на 15 серпня вони відійшли до Старого замку, а турки оволоділи Новим. Розпочався останній етап боротьби. Опираючись на шанці та окопи, вороги близько підійшли до міських брам, не припинявся гарматний обстріл міста й Старого замку. Стіни останнього поливалися горючою сумішшю, від якої, за словами очевидця, «камень ломался и осыпался». Протягом дня 15 серпня точився запеклий бій за замок. Яничарам вдалося за допомогою вибуху міни зробити пролом у його стіні, біля якого боротьба тривала до

пізньої ночі. Стало також відомо, що турки заклали міни під вежі замку [23].

У такій ситуації М. Потоцький і В. Лянцкоронський вирішили розпочати переговори з великим візирем про умови здачі міста, хоча навіть втрата Старого замку не ставила його у безвихідне становище. Поза всяким сумнівом, вони виявили легкодухість, і міщани, в тому числі жінки, не приховували невдоволення їх рішенням [24]. Переговори швидко завершилися прийняттям умов почесної капітуляції, які передбачали гарантію збереження життя і майна мешканцям міста, право вільного виїзду з нього усім бажаючим, свободу релігійних обрядів тощо. Коли увечері 16 серпня міські посли поверталися назад, за невідомих причин начальник артилерії майор Геклінг підірвав пороховий погріб, внаслідок чого було зруйновано значну частину Старого замку, загинуло понад 500 осіб, серед них — герой кам'янецької облоги ("Гектор") український шляхтич, подолянин, ротмістр хоругви Є. Володийовський. Наступного дня, а за даними П. Дорошенка, 18 серпня, турки увійшли до Кам'янця, в якому султан перебував до 29 серпня [25].

В кінці серпня за наказом Магомета IV Селім-Гірей, Каплан-паша і П. Дорошенко вирушили до Львова. За словами одного з українських літописців, у цей час «...турчин все Подолья пустошил» [26]. Героїчний опір Каплан-паші вчинили на початку вересня мешканці Теребовлі, і він змушений був відступити. Пізніше наступ на місто здійснив Куцюк-паша і його захисники добилися почесних умов здачі Теребовлі [27]. Зі зброєю в руках зустріли ворога жителі Будзанова, Зборова і Плугова, але і вони були захоплені та знищені. Тиждень захищалися у Золочеві драгуни майора Стріма, міщани і селяни околиць міста. Вони також майже всі загинули. Мужньо боролися з турками й татарами мешканці Чорткова і Гологорів. Міщани Бучача, до якого прямував султан, відбили наступ підрозділів Дефтердар-паші і лише після прибуття до стін міста яничар Абдурахман-паші склали зброю. У середині вересня повстали проти турецької залоги жителі Ягельниці, на початку жовтня знищили турецьку залогу мешканці Злотника. Вирішили захищатися міщани і жовніри залоги у Львові, в околицях якого вже 9 вересня з'явилися татарські загони. Їх рішучість схилила Каплан-пашу до переговорів, які завершилися домовленістю, що, отримавши викуп, турки й татари відступлять від міста [28].

З-під Львова татарські чамбули кинулися грабувати села й міста Руського і Белзького воєводств, проникаючи навіть на польські землі. Я. Собеський, маючи у своєму розпорядженні трохи більше 3 тис. жовнірів, вирішив завдати їм удару. 25 вересня коронний гетьман залишив Красностав і подався у напрямі Замостя. Цього ж дня М. Ханенко, який на чолі кількох тисяч козаків перебував у Замості, зробив успішний напад на один з татарських чамбулів, розгромив його і звільнив 2,5 тис. захоплених у полон українських та польських селян і міщан. На жаль, він відмовився об'єднати свій полк з військом Я. Со-

беського і діяв самостійно. 26 вересня коронний гетьман розгромив татар в околицях Красноброду і Нароля, звільнивши кілька тисяч невільників. Діючи надзвичайно енергійно, його хоругви протягом 27 — 29 вересня завдали поразок чамбулам в околицях Горинця, Немирова, Городка. Основні сили Нурадин-султана (близько 10 тис. осіб) були розбиті 29 вересня під Комарнем. Довершили розгром татар селянські загони. Внаслідок перемоги було звільнено близько 20 тис. невільників [29].

Довідавшись від одного з селян про намір Аджі-Гірея переправитися через Дністер, Я. Собеський вирішив випередити його і з допомогою селянина з Лукова 1 жовтня польське військо у брід перейшло ріку. Однак виявилося, що татари подалися повз Дрогобича та Стрия, і Я. Собеський кинувся за ними навздогін. Зупинившись 3 жовтня біля Рожнятова, коронний гетьман дізнався про об'єднання чамбулів Нурадин-султана та Аджі-Гірея, подальший шлях яких мав проходити повз Калуш. До розгрому ворога Я. Собеський вирішив залучити мешканців Калуша, Новиці, Станіслава та інших населених пунктів. Згідно з його задумом вони повинні були перекрити татарам шлях до відступу через Беднарівські ліси. На гетьманську пропозицію відгукнулося кілька тисяч міщан і селян, які на ранок 4 жовтня зайняли вихідні позиції. Смілива атака польської кінноти 10-тисячного татарського чамбулу принесла повну перемогу. Загони селян і міщан довершили розгром татар, які намагалися втекти через ліси. Було відбито близько 10 тис. захоплених у полон селян і міщан. Так завершився блискучий рейд Я. Собеського, який сповна розкрив його видатні здібності полководця. За 10 днів він з боями пройшов по осінньому бездоріжжю 305 км, розгромив близько 40 тис. татар, захопив 24 мурзи, звільнив з неволі 50 — 60 тис. мешканців українських і польських міст та сіл [30].

Зрозуміло, що навіть блискучі успіхи коронного гетьмана у боротьбі з татарами не могли суттєво вплинути на хід переговорів польських послів із султаном. Не отримавши серйозної допомоги з боку Росії, Польща змушена була капітулювати. За укладеним 8 жовтня Бучацьким договором Річ Посполита зобов'язувалася виплатити контрибуцію в сумі 80 тис. талерів, а також щорічно давати султану 22 тис. червоних злотих харачу (данини). Територія Подільського воєводства відходила до Туреччини, П. Дорошенку — Україна «в старих кордонах», територію якої протягом двох місяців повинні були залишити польські залоги, що там перебували [31]. Таким чином, умови договору зафіксували відмову польського уряду від більшої частини Правобережної України, що відкривало перед Росією перспективу її повернення до свого складу. Тому її уряд енергійно шукав шляхів до порозуміння з П. Дорошенком. Між ними почали відновлюватися контакти. Однак проти цього виступив гетьман Лівобережної України І. Самойлович, який боявся втратити гетьманську булаву і тому підштовхував царя до боротьби з П. Дорошенком. Йому разом з командуючим російськими військами боярином Г. Г. Ромодановським вдало-

ся весною 1673 р. зірвати переговори Росії з П. Дорошенком, за що обидва згодом отримали догани з Москви [32]. Щоправда, в кінці червня переговори відновилися. Як показав їх хід, П. Дорошенко домагався: щоб на возз'єднаних українських землях був один гетьман «как бы господарем под протекцией царского величества»; чіткого визначення кордону з Польщею; включення під гетьманське управління територій Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; збереження козацьких вольностей; надіслання для захисту від турків і татар на Правобережну Україну сильного війська і створення для цієї ж мети 40-тисячного козацького корпусу тощо. Небажання російського уряду задовольнити основі вимоги П. Дорошенка, а також підступні дії І. Самойловича та польської дипломатії привели до зриву переговорів. У листопаді Г. Г. Ромодановський і І. Самойлович отримали розпорядження виступити з військом проти П. Дорошенка [33].

Зазнала невдачі також спроба польського уряду схилити П. Дорошенка до прийняття підданства Речі Посполитої. Відхиливши умови Підгаєцької угоди 1667 р., він, за деякими даними, домагався для України відновлення статей Гадяцького договору 1658 р. Переговори велися до осені 1673 р., але успіху не мали [34]. Серед козаків і частини старшини спостерігалося наростання невдоволення турецьким протекторатом, що проявилося на козацькій раді, скликаній, очевидно, у червні 1673 р. [35]

Захопивши Подільське воєводство, турецький уряд розмістив у Кам'янці 10-тисячну залогу на чолі з Галіль-пашею. Але протягом зими 1673 р. внаслідок голоду, дизентерії та дезертирства вона зменшилася на кілька тисяч осіб. Інших у постійному напруженні тримали успішні дії загонів опришків, які блокували місто. Весною Галіль-паша розпочав відбудову зруйнованої фортеці, якою керували французькі інженери. Внаслідок щоденної праці кількох тисяч міщан і селян робота в основному була завершена вже у червні. Одночасно Галіль-паша стягнув для оборони міста й замку залоги з Меджибожа, Сеняви, Могильова та інших подільських міст. На допомогу йому прибуло 3 тис. турків і 6 тис. татар. Влітку в районі Хотина (що в 30 км від Кам'янця) почала зосереджуватися турецька армія під проводом Хусейн-паші, чисельність якої на початку серпня становила 42 тис. осіб [36].

До осені воєнних дій, за винятком успішних походів запорожців, очолюваних І. Сірком, не було. Під час першого з них, у червні, йому вдалося прорватися у Крим і звільнити декілька тисяч невільників. У кінці липня І. Сірко здійснив новий похід, під час якого на Муравському шляху був блокований 8-тисячним татарським чамбулом. Після триденного бою запорожці прорвали оточення і повернулися на Січ. Через місяць вони зробили новий похід, внаслідок якого були зруйновані Тягин, Ізмаїл, Очаків [37].

У вересні перейшла у наступ польсько-литовська армія, очолювана Я. Собеським. На Поділля він послав коронного хорунжого М. Сенявського, який не без допомоги міщан зайняв Язлівець, Сатанів та ряд

інших міст. Під Ярмолинцями він розгромив підскарбія Галіль-паші Кігая, захопивши гроші і провіант, що везли з Меджибожа до Кам'янця [38]. Наприкінці жовтня польсько-литовське військо, яке налічувало понад 30 тис. жовнірів, стало наближатися до Хотина. 31 жовтня тут почалися бої, під час яких загинув хоробрий козацький полковник Мотовидло. Наступного дня Я. Собеський провів відчайдушну атаку ворожих позицій і після запеклого бою оволодів ними. Турецька армія була наголову розгромлена і зазнала важких втрат. За словами очевидця, «Дністер кривавий плинув». Утікаючих турків жовніри переслідували до стін Кам'янця [39]. Розвинути успіх Я. Собеському не вдалося: Під час походу в Молдавію його залишила основна частина литовського війська. Дошкуляв голод, росло дезертирство. Довідавшись про смерть короля, Собеський відмовився від наміру вийти до берегів Дунаю. 17 листопада він вирушив до Варшави, залишивши для блокування турецької залоги в Кам'янці 4 тис. жовнірів під проводом брацлавського воєводи Я. Потоцького [40].

Звертають на себе увагу великі успіхи опришків у боротьбі з турками. Так, об'єднавшись, вони, очевидно, 3 — 4 листопада недалеко від Хрептієва сміливо атакували 3 — 4-тисячний турецький загін, який утікав з-під Хотина і не був прийнятий кам'янецьким пашею, і знищили його. Після цього вони направили послів до Я. Собеського, пропонуючи йому провадити спільні дії проти турків [41]. На бік Я. Потоцького з полком козаків і опришків перейшов І. Кияшко, який в кінці 1673-го — на початку 1674 р. провів ряд сміливих рейдів під стіни Кам'янця. Так, на початку січня 1674 р. він виманив з фортеці турків і навів їх на засідку, влаштовану жовнірами. Майже всі турки були знищені [42]. Успішно діяли опришки в околицях Студениці. Відбулося повстання міщан Рашкова проти розташованої у місті татарської залоги. У лютому польські хоругви зробили спробу оволодіти Баром [43].

Початок 1674 р. відзначався успішними наступальними діями російських військ і козацьких полків проти П. Дорошенка. У другій половині березня в Переяславі у присутності Г. Г. Ромодановського та І. Самойловича відбулася козацька рада за участю правобережних полків, яка обрала гетьманом І. Самойловича. Козаки Правобережної України присягнули на вірність Росії. На ній здав гетьманські клейноди, отримані 1671 р. від польського короля, М. Ханенко. Населення Правобережної України, з радістю приймаючи підданство Росії, сподівалося, що вона захистить їх від спустошливих нападів турків і татар, а також наступу польських хоругв [44]. Неважко було передбачити, що ця політична акція російського уряду викличе гостру реакцію як у Порті, так і в Речі Посполитій — жодна з них не хотіла втрачати Правобережну Україну. І справді, в кінці березня польські хоругви почали наступ на Брацлавщину, намагаючись повернути її під владу короля. Відбулися сутички з козаками Кальницького і Брацлавського полків [45]. Обраний у травні королем Я. Собеський не приховував невдоволення намірами Росії закріпити за собою Правобережну Україну.

Польський посол у Москві С. Венславський закинув, що в зв'язку з тим, що Росія зайняла Україну, нехай візьме на себе й війну з Туреччиною. Я. Собеський через посередництво кримського хана почав шукати шляхів до порозуміння з Портою. Одночасно він вступив у переговори з П. Дорошенком, схиляючи того до підданства Польщі [46].

У червні стала реальною загроза вторгнення на Правобережжя турецько-татарської армії. Турецький уряд, враховуючи гостроту суперечностей між Росією і Польщею, вірно розрахував, що дії, спрямовані проти Росії на відновлення свого протекторату над Правобережною Україною, не викличуть з боку Польщі воєнних акцій проти його військ. Почалися сутички між козаками й татарськими чамбулами. Останні були розгромлені під Чернівцями і Баром. Успішно діяв у межиріччі Інгулу та Дністра І. Сірко [47]. Очевидно, в кінці червня — на початку липня через Дністер переправився з основними силами хан. Кілька днів захищалася Косниця, де перебували мешканці Ямполя та інших міст і сіл Подністров'я. За одними даними, вона була захоплена внаслідок штурму, за іншими — здалася. Всі обложені потрапили в неволю. Тривалий час боронили місто жителі М'ясківки. У боротьбі загинули мешканці Ціни (?) [48].

Турецькі й татарські загони знищували все на своєму шляху. Захоплені у полон татари повідомили про даний їм наказ «междо Днестра и Буга городки все очистить и до основания разорить, чтоб впредь в тех местах ничего не было»[49]. У цей критичний час Г. Г. Ромодановський та І. Самойлович замість того, щоб всіма силами вирушити назустріч ворогу, відправили проти нього лише частину війська на чолі з Д. Райчею, а самі розпочали наступ на Чигирин, де закріпився П. Дорошенко [50].

Переправившись 27 — 28 липня через Дністер, турецька армія, очолювана султаном, вторглася до Брацлавщини. Послані в різні райони підрозділи яничар і сипахів одержали наказ руйнувати міські укріплення й замки. Жителі міст чинили відчайдушний опір. Так, на смерть стояли міщани Вінниці, які завдали важких втрат румелійському бейлербею Мухамед-паші. Лише після підходу на допомогу свіжих сил і артилерії йому вдалося оволодіти містом, яке було спалене, а мешканці знищені. Протягом двох тижнів відбивали наступ яничар міщани Стіни та селяни її околиць, що зібралися тут. Хоча ворогу вдалося захопити місто й зруйнувати його дощенту, але і він зазнав відчутних втрат [51].

Тим часом Д. Райча, зупинившись у Буках, послав наказного полковника В. Сербина з частиною козаків до Ладижина, який недалеко від нього об'єднався з козаками полковників А. Мурашки та Анастаса. Спільними силами вони, очевидно, 31 липня атакували 4-тисячне турецьке військо і розгромили його. Довідавшись від полонених турків про наближення до міста султана, полковники хотіли його залишити, але їх затримали міщани, які не приховували невдоволення тим, що вони присягнули царю, а тепер «их покинуть хотят». Вирішили захи-

щатися. Чисельність спроможних боротися з ворогом становила близько 5 тис. Ймовірно, 2 — 3 серпня турецькі підрозділи підійшли до стін Ладижина. Десятки гармат відкрили вогонь по міським укріпленням. Почався їх штурм. Через день боїв В. Сербин таємно залишив місто і повідомив Д. Райчу про велику силу ворога, той, не гаючи часу, відступив до Корсуня. А обложені козаки й міщани продовжували мужньо захищатися незважаючи на те, що, за даними Анастаса, А. Мурашко з протопопом і кількома сотниками здався туркам. Протягом тижня обложені відбили 9 великих атак. Коли ситуація стала безнадійною, міщани вирішили скласти зброю. Це трапилося 11 — 12 серпня. Усіх дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а саме місто зруйнували. А. Мурашко, який відмовився повідомити великому візирю дані про чисельність російського війська, був страчений [52].

Г. Ромодановський та І. Самойлович, довідавшись про наближення турецько-татарського війська, посланого султаном на допомогу П. Дорошенку, поспішно зняли облогу Чигирина і 12 серпня стали під Черкасами. Наказавши спалити місто, вони з дивовижною швидкістю переправилися через Дніпро, залишивши на поталу ворогу жителів Правобережної України. Самовидець не без гіркої іронії зазначав, що російсько-козацьке військо, «которое першей переправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе Дніпр переправили...» (підкреслено нами. — *Авт.*) [53].

Здобувши Ладижин, Магомет IV відправив на чолі 20-тисячного війська з 30 гарматами каймакана з наказом захопили Умань, бо перша спроба зробити це була невдалою. Прибувши під стіни міста, турки відразу розпочали його штурм. Однак, наповнивши яничарським «трупом всі рови» і втративши командирів Кігая і Чорбая, каймакан змушений був повідомити султана про невдачу. Останній хотів будь-що здобути Умань, тому її штурм відновили. Сильний гарматний вогонь руйнував стіни укріплень, а внаслідок вибухів мін у них утворилися проломи. Тоді захисники міста вирішили прориватися. У запеклому бою частині їх вдалося пробитися через турецькі лави і добратися до Торговиці, інші з небаченим героїзмом захищали кожен будинок. За словами Самовидця, «юже по улицях з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили...». Одне з найбільших міст України було зруйноване дощенту. Втрати турків під час боротьби за Умань, за даними джерел, становили близько 10 тис. осіб [54].

Довідавшись про відступ російсько-українського війська за Дніпро, а також зазнавши великих втрат під Ладижином і Уманню, султан відмовився від походу на Київ, і 7 вересня турецька армія вирушила до Дністра [55]. Наслідки вторгнення турецько-татарських військ на Брацлавщину та Уманщину виявилися вкрай трагічними. Майже вся їх територія була спустошена, десятки тисяч міщан і селян загинули або потрапили в неволю. Не знімаючи вини з політики П. Дорошенка (вона неодноразово піддавалася гострій критиці в радянській історіографії),

зауважимо, що за цю трагедію не меншу, якщо не більшу, відповідальність несе царський уряд. Адже, взявши у підданство Правобережну Україну, він, таким чином, пішов на конфлікт з Портою, не маючи ні наміру, ні сил вести з нею боротьбу.

Коли турецька армія залишила Брацлавщину, у жовтні перейшов у наступ Я. Собеський. 22 жовтня руський воєвода С. Яблоновський в околицях Кам'янця розгромив турецький загін. Після кількаденної облоги 8 листопада жовніри оволоділи Баром. До середини листопада польська армія зайняла Печери, Немирів, Жорнище, Ільїнці та ряд інших міст. Добровільно здалися козаки й міщани добре укріпленого Кальника. Подільський полковник О. Гоголь здав Могильов. Сміливою атакою жовніри і козаки розгромили 3-тисячну турецьку залогу в Рашкові [56]. Взявши під контроль Брацлавщину, король встановив зв'язки з П. Дорошенком, який продовжував домагатися для України умов Гадяцького договору і наполягав, щоб українське питання було вирішене троїстим пактом, підписаним Польщею, Кримом і Портою [57].

Становище коронного війська взимку 1675 р. залишалося складним. Не припинялися сутички з татарами. Ногайський мурза Касим зробив спробу атакувати Брацлав, де перебував Я. Собеський, але зазнав невдачі. Дошкуляв голод. Король, розуміючи виняткове значення козацтва у боротьбі з турецько-татарською агресією, намагався відновити боєздатність козацьких полків. Успішно діяли полки Семена з Паволочі, Барабаша і Кваші Торговицького. На Подністров'ї від Могильова до Недоборів стояли козаки І. Кияшки. Над Могильовським, Брацлавським, Кальницьким і Уманьським полками Я. Собеський призначив наказним гетьманом О. Гоголя. Значні надії він покладав на дії запорожців під проводом І. Сірка [58].

Після залишення на початку квітня королем Брацлавщини тут почастішали сутички з татарами. Ситуація ускладнилася у травні, тому що турецький уряд відмовився від переговорів з королем і наказав вирушити у похід Ібрагім Шишман-паші на чолі 50 — 60-тисячної армії. У другій половині травня турки штурмом захопили Рашків. До останнього билися з ворогом козаки й міщани Могильова. Чинили опір мешканці Волощизни (?) [59]. Ібрагім Шишман вирушив з військом в напрямі Львова. Основні сили турецько-татарського війська рухалися на межі волинських і подільських земель. Знову, як і в попередні роки, героїчний опір загарбникам чинили мешканці міст і сіл, які часто боролися разом з польськими залогами. Так, мужньо захищалися мешканці Маначина, Красилова, Ожигівців, Волочиська, Вишнівчика, Скалата, Микулинець, Збаража, Янова, Будзанова та інших міст. Успішно діяли підрозділи коронного війська та козацькі загони. Вони розгромили татарські чамбули під Лешньовом, Дубно, Щуровичами, між Немировом і Брацлавом, під Кутківцями, Дунаївцями і на Подністров'ї. І. Кияшко кілька разів робив успішні походи під Кам'янець, разом з О. Гоголем вів боротьбу з ворогом в околицях Бара [60].

Після невдалої спроби нурадин-султана Сафі-Гірея прорватися до Львова Ібрагім Шишман відмовився від наміру атакувати Львів і 1 вересня зайняв Підгайці, продовжуючи похід до Теребовлі, куди прибув 11 вересня. На чолі залоги, яка разом з міщанами і мешканцями навколишніх сіл налічувала близько 1 тис. осіб, стояв Я. Хржановський. Відмовившись скласти зброю, захисники теребовельського замку стійко відбивали атаки яничар. Протягом двох тижнів оборони по стінах замку з турецьких гармат було випущено 2 тис. ядер, а в його середину впало 426 гранат, які викликали пожежі в приміщеннях. Відчувалася гостра нестача води, однак, незважаючи на надзвичайно важке становище, захисники замку стояли на смерть. Мужній опір ворогу мешканців міст і жовнірів залог дозволив Я. Собеському завершити збір війська і виступити проти турків. Довідавшись 14 вересня про облогу Теребовлі, він подався туди. Ібрагім Шишман вирішив уникнути битви з Я. Собеським і в ніч з 24 на 25 вересня залишив Теребовлю, спішно відходячи до Дністра. Спроба короля наздогнати його успіху не мала [61]. Зауважимо, що восени цього року успішно діяв І.Сірко, який разом з донцями і калмиками напав на Крим і пройшов увесь півострів. Біля Перекопа він розгромив сильний татарський загін і повернувся на Січ [62].

У цей час погіршало становище П. Дорошенка. Невдоволені наслідками його політики селяни, міщани, козаки і навіть наближені до нього представники старшини залишили Правобережну Україну і переселилися на Лівобережжя. За таких умов 10 жовтня у присутності І. Сірка та керівника загону донських козаків Ф. Мінаєва П. Дорошенко відмовився від турецького протекторату, заявив про готовність здати гетьманські клейноди і разом з мешканцями Чигирина присягнув Росії. Почалися складні переговори з російським урядом, бо, не довіряючи гетьману І. Самойловичу, П. Дорошенко не наважувався залишити Чигирин і поїхати для складання присяги у табір до нього та Г. Ромодановського. Після смерті в кінці січня 1676 р. російського царя переговори затягнулися. В липні царський уряд попередив Дорошенка, що коли той не вчинить у визначеному місці присяги, то війська розпочнуть проти нього «всякой воинской промысл» [63].

Влітку стала реальною загроза нового походу турецько-татарського війська на Україну. На деякий час він затримався внаслідок смерті Ібрагіма Шишмана та хвороби хана. У другій половині липня новий командуючий турецької армії — Ібрагім Шейтан-паша — розпочав похід у напрямі Хотина. Довідавшись про зруйнування жовнірами військового стражника М. Зброжка мосту через Дністер в районі Жванця, він вирішив завдати удару в районі Покуття. На початку серпня 50-тисячне військо вторглося на землі Червоногородського повіту Подільського воєводства, направляючись до Станіслава. Ворожі підрозділи зайняли Чортків, Ягельницю, Язлівець, Бучач, Устя, Єзупіль, Богушовичі, Потік, Тисменицю. Було спустошено села в околицях Теребовлі, Стрия і Дрогобича, зроблено спробу захопити Галич.

31 серпня Ібрагім Шейтан-паша зупинився під Станіславом, мешканці якого разом з залогою, в складі якої перебували козацькі полки Семена й Барабаша, почали відбивати атаку яничар [64].

Польсько-литовська армія, що налічувала 20 — 22 тис. жовнірів, керована королем, 13 вересня зупинилася обозом біля Журавна. Цього ж дня Я. Собеський вирушив на допомогу мешканцям Войнилова, які захищали містечко від татар, розбив там військові загони синів хана і повернувся назад. 16 вересня під Журавно підійшов Селім-Гірей, а через два дні з'явилася турецька армія. Незважаючи на повне оточення, польсько-литовське військо успішно відбивало атаки переважаючих сил ворога. Зазнавши відчутних втрат, Ібрагім Шейтан-паша погодився на переговори, які завершилися укладанням 7 жовтня Журавненського договору, зміст якого в основному повторював умови Бучацького договору. Основна відмінність полягала в тому, що новий договір скасував виплати Польщею харачу султану [65].

На початку вересня 1676 р. російське військо підійшло до стін Чигирина і П. Дорошенко з козаками і міщанами присягнув на вірність Росії. Через кілька днів він переправився через Дніпро, прибув до табору Г. Ромодановського та І. Самойловича і здав гетьманські клейноди. Підрозділи російського війська зайняли Чигирин [66]. Зрозуміло, що дана акція російського уряду вела до загострення відносин з Османською імперією. Як показали наступні події, тепер вона спрямувала основний удар не проти Речі Посполитої, а проти Росії. Було здійснено так звані Чигиринські походи, але їх вивчення виходить за межі піднятої нами проблеми.

Викладений у статті матеріал дозволяє зробити висновок, що експансія Порти в 1672 — 1676 рр., основною метою якої було встановлення її панування на Правобережній Україні, виявила формальність передбаченої Андрусівським перемир'ям і Московським союзним договором домовленості Росії і Польщі про спільні дії проти турецько-татарської агресії. Існуючі суперечності між ними (в основному через Правобережну Україну) не дозволяли їм домогтися об'єднання сил, що успішно використовували у своїх інтересах правлячі кола Порти. Позбавлена підтримки з боку Росії, Річ Посполита виявилася неспроможною протистояти наступу Османської імперії і змушена була піти на ряд поступок. Негативну роль зіграли також розчленованість України і протурецька політика гетьманського уряду П. Дорошенка, внаслідок чого на відміну від 1621 р. Річ Посполита не змогла виставити сильного козацького війська. За таких обставин основний тягар у боротьбі проти грізного ворога ліг на плечі польських жовнірів, українських міщан, селян і запорозьких козаків. Відзначимо, що Я. Собеський спочатку як коронний гетьман, а згодом як король провадив політику, що сприяла спільній боротьбі польської армії та українського населення проти турецько-татарської агресії. Значною мірою саме завдяки героїчній боротьбі народних мас Правобережної України та західноукраїнських земель, а також малочисельних польських залог гальмувався наступ

турецько-татарських військ. Це, по-перше, давало можливість польському командуванню, за винятком 1672 р., вчасно зосередити для контрнаступу наявні війська, а по-друге, рятувало від спустошення етнічно польські землі.

[1] *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50 — 60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5 — 8.

[2] *Hubert L.* Pamietniki historyczne. — Warszawa, 1861. — T. 1, N 4. — S. 107 — 121.

[3] *Галактионов И. В.* Из истории... — С. 104 — 105.

[4] *Там же.* — С. 104; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 10, 28.

[5] *Галактионов И. В.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII в. — М., 1979. — С. 387 — 389; (Далі — Россия...); *Санин Г. А.* Русско-польские отношения 1667 — 1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Там же. — С. 276 — 280; *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI — XVII вв. // Уч. зап. Моск. ун-та. — 1946. — Т. 11. — Вып. 94. — С. 108 — 115; *Стецюк К. І.* З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1983. — № 3. — С. 51. (Далі — УІЖ); Hubert L. Op. cit. — S. 116; Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego genera. — Warszawa, 1959. — S. 220 — 229; Wójcik Z. Między traktatem... — S. 13 — 15, 39 — 45, 65 — 67; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji Rosji, 1674 — 1679: Studium z dziejów polskiej polityki zagraniczneu. — Warszawa; Kraków, 1976. — S. 11 — 15; Historia dyplomacji Polski / Pod red. Z. Wojcika. — Warszawa, 1982. — T. 1. — S. 224.

[6] *Костомаров Н. И.* Руина // Исторические монографии и исследования. — Спб., 1905. — Кн. 6, т. 15. — С. 70; *Эйнгорн В.* Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношение к Малороссийскому вопросу: Вырезка. — Б. м., 1897. — С. 93 — 95; *Савич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наук. зап. АН УРСР. — 1946. — Кн. 11. — С. 149 — 150; *Галактионов И. В.* Из истории... — С. 86 — 96.

[7] *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50 — 70-і роки XVII ст. — К., 1961. — С. 207 — 209.

[8] *Історія* Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 90 — 96.

[9] *Акты* Южной и Западной России. — Спб., 1875. — Т. 8, № 2. — С. 6 — 7; № 16. — С. 57 — 58. (Далі — АЮиЗР).

[10] *Там же.* — № 34. — С. 137; № 40. — С. 145; — № 79. — С. 229; *Літопис* Самовидця. — К., 1971. — С. 107.

[11] *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Krakow, 1880a. — T. 1, cz. 1, N 233. — S. 493 — 494; *Zajac K.* Wojsko Rzeczypospolitej w latach 1668 — 1673 // Studia i materialy do historii Wojskowosci. — Warszawa, 1960. — T. 5. — S. 190.

[12] *АЮиЗР.* — Спб., 1877. — Т. 9, № 47. — С. 197 — 203; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 249.

[13] *Волк-Карачевский В. В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — Киев, 1899. — С. 170.

[14] *Львівська* наукова бібліотека АН УРСР: — Відділ рукописів. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 272 // II. — Арк. 215 с. (Далі — ЛНБ); *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 1, N 267. — S. 603.

[15] *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство польське... // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 90 — 95; *Scriptores* rerum Polonicarum. — Krakow, 1878. — T. 4. — S. 209 — 260.

[16] *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisow tureckich. — Warszawa, 1925. — T. 2. — S. 10.

[17] *Санін Г. О.* Боротьба України і Росії проти турецької агресії в 1672 р. // УІЖ. — 1971. — № 12. — С. 47 — 53; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 279 — 300.

[18] *ЛНБ.* — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 272/II. — Арк. 315 — 320.

[19] *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 164.

[20] *Центральна* наукова бібліотека АН УРСР. — Відділ рукописів. — Ф. 11,

13501. — Арк. 95 — 95 зв. (Далі — ЦНБ); *Korzon T.* Doła i niedoła Jana Sobieskiego, 1629 — 1674. — Krakow, 1898. — 3. III. — S. 206.

21 *АЮиЗР.* — 1879. — Т. 11, № 17. — С. 44 — 45; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — T. 2, N 30. — S. 166 — 167; N 31. — S. 167; N 33. — S. 169; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 2, N 388. — S. 1039; N 389. — S. 1040; N 403. — S. 1060; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 170.

22 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 25. — С. 60; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 31. — S. 167; *Sekowski J.* Op. cit. — S. 49 — 54; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 2, N 393. — S. 1045; N 398. — S. 1052 — 1053; N 403. — S. 1060 — 1061.

23 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 17. — С. 45; № 71. — С. 240 — 242; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 30. — S. 167; N 33. — S. 169 — 170; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 55 — 59; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 2, N 403. — S. 1061 — 1062; N 404. — S. 1063; N 408. — S. 1069; *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcya w latach 1672 i 1673. — Warszawa, 1890. — S. 10 — 13.

24 *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 33. — S. 169; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 170.

25 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 10. — С. 26 — 27; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 33. — S. 170; N 39. — S. 175; *Sekowski J.* Op. cit. — S. 60 — 61; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 2, N 403. — S. 1062.

26 *Сборник* летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 28.

27 *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2374/ II. — Арк. 4 — 5; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 46. — S. 183.

28 *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2374/ II. — Арк. 5; *АЮиЗР.* — Т. 11, № 13. — С. 34; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 37. — S. 174; N 45. — S. 182; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 69 — 70; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 411. — S. 1074; N 425. — S. 1102 — 1105; *Jozefowicz J.* Kronika miasta Lwowa... — Lwów, 1854. — S. 309 — 321.

29 *Zieliński K. H.* Wyprawa Sobieskiego na czambuly tatarskie // Przegląd historyczno-Wojskowie. — Warszawa, 1930. — T. 2, z. 1. — S. 17 — 27.

30 *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 422. — S. 1093. — 1094; *Zieliński K. H.* Op. cit. — S. 28 — 41; *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej... — S. 26.

31 *Історія* Української РСР. — Т. 2. — С. 94 — 95; *Abrahamowicz Z.* Katalog rekopisów orientalnych ze zbiórów polskich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów osciennych w latach 1455 — 1672. — Warszawa, 1959 — Cz. 1, N 378. — S. 358 — 359.

32 *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссией в 1673 г.: Вырезка. — С. 120 — 131; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — С. 888 — 889, 908 — 914; *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673 — 1677 годах: Несколько лет из истории отношений древ.: России к европ. державам. — Спб., 1854. — С. 11 — 12.

33 *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения... — С. 131 — 151; *Эйнгорн В.* Очерки... — С. 908, 914 — 949.

34 *Эйнгорн В.* Очерки... — С. 923, 929 — 930; *АЮиЗР.* — Т. 11, № 66. — С. 224.

35 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 82. — С. 271.

36 *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 63. — S. 197 — 198; N 64. — S. 198; N 65. — S. 199 — 200; N 74. — S. 280; N 82. — S. 215; N 84. — S. 215; N 97. — S. 231; N 104. — S. 237; N 111. — S. 244.

37 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 82. — С. 272; *Апанович О. М.* Вказ. праця. — С. 262 — 263; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 1238. — S. 255.

38 *АЮиЗР.* — Т. 11, № 97. — С. 309; *Grabowski A.* Op. cit. — T. 2, N 139. — S. 271; N 141. — S. 273; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 501. — S. 1314.

39 *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 1 зв. — 4; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 501. — S. 1321 — 1325; *Gorski K.* Wojna Rzeczypospolitj... — S. 42 — 59.

40 *Woliński J.* Po Chocinie 1673/ 74 // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1948. — T. 37. — S. 288 — 293.

41 *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 5 зв.

42 *Там же.* — Арк. 8, 13; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 520. — S. 1405.

[43] *Літопис* Самовидця. — С. 117; *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 9; *Kluczycki F.* Op. cit. — T. 1, cz. 11, N 525. — S. 1410.

[44] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 118. — С. 389 — 394; № 120. — С. 409 — 411; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Х., 1930. — Дод., № 17. — С. 407 — 409; *Літопис* Самовидця. — С. 118.

[45] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 122. — С. 415 — 416; № 123. — С. 416 — 417; № 124. — С. 417 — 418; № 128. — С. 425; № 131. — С. 432 — 434; № 132. — С. 437.

[46] *Darowski A.* Szkice historyczne. — Petersburg, 1894. — Ser. 1. — S. 31 — 32, 62; *Wolinski J.* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1960. — S. 141 — 143.

[47] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 157. — С. 523; № 173. — С. 583 — 587; 1882. — Т. 12., № 1. — С. 4.

[48] *Там же.* — Т. 12, № 1. — С. 5; *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 236/ II. — Арк. 174; *Літопис* Самовидця. — С. 118.

[49] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 185. — С. 615.

[50] Там же. — № 159. — С. 534 — 535; № 164. — С. 541 — 543; № 165. — С. 545 — 546; № 171. — С. 571 — 572.

[51] *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 236/ II. — Арк. 174; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 111 — 116.

[52] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 182. — С. 606 — 607; Т. 12, № 1. — С. 7 — 11; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 115 — 116.

[53] *Літопис* Самовидця. — С. 119 — 120.

[54] *Там же.* — С. 119, *ЛНБ,* Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 236/ II. — Арк. 174 — 175; *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 51; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 115 — 119.

[55] *АЮиЗР.* — Т. 11, № 201. — С. 665; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 119 — 120.

[56] *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 236/ II. — Арк. 238 — 239; *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 51 — 54; *Pamiętnik* Jana Floriana Drobysza Tuczyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wyd. i oprac. A. Przybos. — Warszawa; Krakow, 1954. — S. 57 — 59.

[57] *АЮиЗР.* — Т. 12, № 3. — С. 20; № 8. — С. 29; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 28 — 29.

[58] *ЛНБ.* — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 318/ II. — Арк. 49; *АЮиЗР.* — Т. 12, № 4. — С. 21 — 22; № 29. — С. 87; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 188.

[59] *Jozefowicz J.* Op. cit. — S. 356 — 357; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. — Kraków, 1912. — T. 2. — S. 473; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — Lwów, 1894. — S. 5.

[60] *АЮиЗР.* — Т. 12, № 97. — С. 285; *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 358; *Korzon T.* Op. cit. — S. 476; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — S. 8 — 9; *Sobieski J.* Listy do Marysieńki. — Warszawa, 1962. — S. 432 — 433, 435; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 473 — 476.

[61] *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2374/ II. — Арк. 5 — 6; *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 359 — 363; *Korzon T.* Op. cit. — S. 477 — 481; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — S. 24 — 32.

[62] *АЮиЗР.* — Т. 12, № 89. — С. 259 — 260; *Апанович О. М.* Вказ. праця. — С. 270 — 271.

[63] *АЮиЗР.* — Т. 12, № 91. — С. 266; № 94. — С. 273 — 274; № 96. — С. 280 — 282; № 124. — С. 373 — 374; № 151. — С. 513 — 514; № 190. — С. 688 — 695.

[64] *Woliński J.* Żórawno // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — S. 46 — 49; *Woliński J.* Relacja Dymitra Wisniowieckiego z kampanji 1676 // Ibid. — Z. 2. — S. 296 — 297; *Korzon T.* Op. cit. — S. 485; *Wojcik Z.* Rzeczpospolita wobes Turcji... — S. 62 — 66.

[65] *Jozefowicz J.* Op. cit. — S. 370 — 378; *Wolinski J.* Zorawno. —S. 55 —61; *Sobieski J.* Op. cit. —S. 465 — 466, 471 — 476; *Wojcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 72 —76.

[66] *АЮиЗР.* — Т. 126 № 201. — С. 729 — 734.

Одержано 29.09.89 р.